

СУПЕРЕЧНОСТІ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

Тетяна Бевз

ОСОБЛИВОСТІ УЧАСТІ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В АР КРИМ У ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ ПРОЦЕСАХ ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХІ СТ.

У статті проаналізовано суперечності, прорахунки участі партій у політичних процесах в Автономній Республіці Крим. Розкрито участь політичних партій у президентських виборчих кампаніях 2004 р., 2010 р., парламентських 2006 р., 2007р., та у місцевих виборах. Показано діяльність політичних партій і їх вплив на політику АРК.

Ключові слова: політичний процес, політична участь, політичні партії, АР Крим, вибори, електорат, виборчі кампанії.

Tetiana Bevs. Features and contradictions of the political parties participating in the ARC in the electoral processes of the first decade of the XXI century.

The article analyzes the contradictions, mistakes parties participating in the political process in the Crimea. The participation of political parties is revealed in the presidential election campaigns in 2004, 2010, parliamentary 2006, 2007., in 2012 and local. Political parties and their influence are showed on the policies of the ARC.

Key words: political process, political participation, political parties, Crimea, elections, voters, election campaigns.

Найпоширенішою формою політичної участі є участь у виборах. Рівень включеності суб'єктів у політичну діяльність дає підстави виділити дві форми політичної участі: електоральну і партійну. Електоральна участь не виходить за межі участі у виборах, є періодичною і передбачає виконання виборцем ролі об'єкта впливу політичних структур та суб'єкта політичного

процесу. Партійна участь є регулярною і виявляється у членстві у партії, пожертвуваннях для партії, відвідуванні зборів, мітингів, участі у політичних кампаніях, виконанні ролі кандидата на керівну посаду в політичній сфері. Переваги політичної участі виявляються у різноманітних формах політичного процесу – на виборах, під час формування органів державної влади, забезпечуючи ротацію політичної еліти і збереження соціальної стабільності соціуму.

Питання політичної участі перебуває у центрі уваги вітчизняних науковців: В. Бортнікова, А. Колодій, М. Слюсаревського, С. Приходько, Н. Ротар, Ю. Остапець та інших. Особливий інтерес становить аналіз політичної участі у регіонах України. Для нашого дослідження ми обрали аналіз участі політичних партій в АР Крим у електоральних процесах першого десятиліття XXI ст. Частково цих питань торкалися автори колективної праці «Крим в етнополітичному вимірі» (К., 2005), проаналізувавши етнополітичні процеси в Криму ХХ – початку ХХІ століття та їх вплив на суспільно-політичне становище в АРК. Послугувалися й новітніми дослідженнями: «Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях» (К., 2014); збірником наукових досліджень та документальних свідчень «Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015)»; «Крим після анексії. Державна політика, виклики, рішення та дії. Біла книга» (К., 2016), а також періодичними та Інтернет-виданнями.

Метою роботи є дослідження особливостей, суперечностей, прорахунків політичних процесів у розвитку АРК, виокремленні «слабких місць» державної політики щодо регіону. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання:

- дослідити особливості проведення президентських виборчих кампаній 2004 та 2010 рр. в Автономній Республіці Крим;
- проаналізувати участь політичних партій у парламентських та місцевих виборчих кампаніях в Автономній Республіці Крим.

З початком 2000-х років відчутними стали зміни у партійних прерогативах кримських політиків*, а отже, і електорату.

* Зокрема, уже у 2001 р. членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ стали Б. Дейч (з 1998 р. – перший заступник голови Верховної Ради АРК, а у 2002–2006 – голова);

Відбулася трансформація від електоральних уподобань Комуністичної партії України, яка на усіх виборчих кампаніях домінувала в Автономній Республіці Крим, до ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Однак це не було зміною ідейних орієнтирів, а швидше – партійних кольорів від червоного до біло-блакитного, оскільки проросійські ідеї щодо статусу російської мови як другої державної домінували у програмових, а особливо у перевиборчих програмах ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та її кандидатів.

Основна ідеологема ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – відданість ідеології домінування інтересів регіонів – позитивно сприймалася як елітою, так і електоратом автономії під час виборчої кампанії. Вперше впізнаваність партія здобула під час парламентської виборчої кампанії 2002 р. у складі виборчого блоку «За Єдину Україну!», основою блоку була Народно-демократична партія. Співпрацю ці політичні сили продовжили і під час президентської виборчої кампанії. Займаючи активну позицію і маючи своїх представників у різних гілках влади, вони підписали 8 липня 2004 р. Угоду про створення виборчої коаліції громадсько-політичних сил.

Політичний «портрет» ПАРТІЇ РЕГІОНІВ напередодні президентських виборів 2004 р. мав такий вигляд: представники партії були у складі Верховної Ради АРК, члени партії А. Гриценко та М. Колісниченко були віце-прем'єрами кримського уряду. Важливим ресурсом організації була зважена й толерантна політична поведінка Голови Верховної Ради АРК Б. Дейча, який уміло регулював динаміку інтересів місцевих еліт, у тому числі на рівні не тільки республіканської законодавчої, а й виконавчої влади, можливості парламентської газети «Крымские известия», щотижневика «Республика Крым», інформаційних програм Державної ТРК, а також найтиражнішої на півострові «Крымской правды». КРО ПАРТІЇ РЕГІОНІВ активно інтегрувала в свої лави керівництво Російської громади Криму та Партії «Руський блок» (О. Родивілов). Незважаючи на значні ресурси партії, все ж відчутною була на півострові партійна конкуренція.

В. Кисельов (1997–1999 – Постійний представник Президента України в АР Крим; 2000–2001 – в.о. заступника голови, Ради Міністрів АР Крим; 2002–2006 – 1-й заступник Голови Верховної Ради АР Крим) та ін.

Другою за популярністю та впливовістю політичною силою в АРК у перше десятиліття ХХІ ст. продовжувала залишатися Комуністична партія України, яка діяла на одному «електоральному полі» з ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ. Адже Крим був чи не єдиним регіоном, де концентрація електорату комуністів була суттєвою, а місцеві комуністичні осередки входили в районні органи влади. Проте протиріччя між очільниками КПУ та Кримського регіонального відділення (аж до позбавлення Л. Грача* партійного квитка КПУ), співпраця П. Симоненка з ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, частково з БЮТ і з відомими олігархами, зокрема, К. Григоришиним, що похитнуло довіру до лідера КПУ малозабезпечених пенсіонерів та ветеранів Криму, спричинивши «дифузю комуністичного електорату між кількома партійними утвореннями» [1], а також конфлікт у середовищі кримських комуністів значно знизили впливовість КПУ на політику автономії. Інші ліві політичні партії (Прогресивна соціалістична партія України, Комуністична марксистсько-ленінська партія України) культивували ностальгію за часами СРСР, висуваючи вимоги соціальної справедливості.

Носіями ідеології російського імперського націоналізму та адептами ідеї «русского мира» виступали проросійські партії, які активно діяли в Криму на початку ХХІ ст. У програмних засадах політичних партій фіксувалися ідеї, які були спільними для переважної більшості з них: федеративний устрій України, збереження російського етнополітичного характеру АР Крим та м. Севастополя, інтеграція з Росією і Білоруссю, вступ до Митного союзу, посилення політичних, економічних та культурних зв'язків з Російською Федерацією, протидія співробітництву України з НАТО та європейській інтеграції України, надання особливого статусу російській мові. Програми партій містили націоналістичні, імперські та панслов'янські ідеї. Зокрема, Слов'янська партія

* Після виключення з КПУ Л. Грач очолив Комуністичну партію робітників і селян, але після конфлікту з колишнім керівництвом КПРС був виключений і з цієї партії. А наприкінці 2013 р. у Криму створив і очолив Політичну партію «КОМУНІСТИЧНА МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКА ПАРТІЯ УКРАЇНИ» (КМЛПУ).

своєю стратегічною метою визначала відтворення національної, духовної, економічної та історичної єдності України, Білорусі та Росії, стверджуючи, що без такої «єдності наш народ приречений на неминучу економічну, політичну і національну катастрофу, а Україна втратить свою незалежність і перетвориться у колоніальний придаток Заходу» [2, с.134]. У програмі Партії «Руський блок» було сформоване бачення кримської проблеми, яке передбачало, що «загальний процес інтеграції України і Росії в міждержавний Союз усуне всі гострі кути, які спричиняють нестабільність на Кримському півострові» [2, с.481]. Чітко простежувався регіоналізм у програмних засадах Партії «Союз», констатуючи, що це партія, насамперед, «регіонального інтересу», її члени були прихильниками федералізму та децентралізації державної влади [2, с.243].

У Криму існував стабільний електорат, який підтримував проукраїнські патріотичні сили і становив від 5 до 10 % усіх виборців. Організації «проукраїнського» націонал-патріотичного спектра були представлені Кримською регіональною організацією Політичної партії «Народний Союз – «Наша Україна» (НСНУ), Кримським відділенням Народного Руху України (НРУ), а також Кримською регіональною організацією ВО «Батьківщина». Регіональна спрямованість Кримської регіональної організації ВО «Батьківщина» певною мірою ідеологічно відрізняла цю структуру від загальноукраїнської [3].

На початку 2004 р. в Автономній Республіці Крим були зареєстровані та діяли регіональні організації і відділення 94 політичних партій*. Активізація діяльності політичних партій у боротьбі

*За інформацією Головного управління Міністерства юстиції України в АРК з початку 2004 р. у Криму зареєстровані регіональні організації 3 партій: реєстраційне свідоцтво одержали місцевий осередок Партії освітян України в АРК, Кримська регіональна організація Всеукраїнської політичної партії «Екологія і соціальний захист» і Кримська республіканська організація партії «Відродження». Крім того, зареєстровані сімферопольські міські організації 5 партій: Партії освітян України, Партії захисту знедоленого народу України, Партії приватної власності, Партії мусульман України, Партії побудови, правозахисту недержавних організацій України – «Партії правозахисту». У 2003 р. в Криму було зареєстровано 25 регіональних організацій партій, у 2002 р.

за електорат Криму розпочалася задовго до президентських виборів 2004 р. Особливою активністю відзначалися дві політичні партії, місцем знаходження центральних органів яких був Донецьк – Слов'янська партія та Партія мусульман України (ПМУ). Очільник Слов'янської партії О. Базилук уже на початку 2004 р. відновив діяльність кримської організації на чолі з народним депутатом Верховної Ради Криму, очільником Конгресу російських громад С. Шувайниковим, який головним завданням вважав «змусити державу поважати права росіян і російськомовних» [4].

Партійний з'їзд Партії мусульман України на початку 2004 р. прийняв рішення про реорганізацію партії. Основний акцент у майбутній діяльності робився на Крим – оскільки тут компактно проживала найбільша кількість мусульман країни – кримські татари. Зазначимо, що Кримська організація ПМУ попередні 5 років проіснувала, не маючи жодної первинної організації. Однак лише упродовж місяця після з'їзду вони з'явилися у Чорноморському, Нижньогірському, Сакському районах і містах Джанкої, Євпаторії, Старому Криму, Судаку [4], які з початком виборчої кампанії підтримали кандидата у Президенти В. Януковича.

До коаліції громадсько-політичних сил «Крим за Януковича» під час виборів Президента 2004 р. входило понад 80 кримських партійних і громадських організацій: Федерація греків Криму, Асоціація єврейських організацій та громад Криму, кримські товариства вірмен, поляків, болгар, Асоціація кримських караїмів «Крим-карайлар», Кримське товариство радянських німців «Відродження» та Кримський республіканський фонд міжнародної злагоди, до складу якого входили два десятки дрібних етнічних організацій і який фінансувався урядом Криму.

Угоду про створення коаліції демократичних сил «Кримчани – за Ющенка» на підтримку кандидата у Президенти В. Ющенко підписали представники 26 кримських відділень політичних партій і громадських організацій*. Серед них відділення Ліберальної

– лише 5. (Див.: В Криму діють 94 партії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.svitlytsia.crimea.ua/index.php?section=article&artID=2167>)

* Під угодою про створення коаліції поставили свої підписи керівники кримських організацій партій ЛПУ, УРП «Собор», «Батьківщина», СДПУ, ХДС,

партії України** , Партії «Яблуко», Російської громади Причорномор'я, Російського земляцтва Криму та інші [5].

Наприкінці серпня 2004 р. у проросійському русі Криму відбувся розкол – Партія «Руський блок» і Російський рух України заявили про вихід з коаліції на підтримку В. Януковича. Натомість Конгрес російських громад Криму поширив заяву, в якій звинуватив керівників Партії «Руський блок» і Російського руху України у продажності В. Ющенку та у тому, що вони «претендують на право представляти у політичному житті України все російське і російськомовне населення», але «страждають меркантильним політичним прагматизмом і, як правило, без матеріальної та фінансової вигоди нічого не роблять» [6].

Програми кандидатів у Президенти 2004 р. пропонували альтернативні напрями розвитку країни, її економічні й політичні пріоритети, зовнішньополітичні орієнтири. В. Янукович у своїй передвиборчій кампанії на перше місце ставив проблеми економічного піднесення, які повинні були привести до консолідації українського суспільства, надання російській мові статусу другої державної мови і відмову від вступу України до НАТО. Натомість В. Ющенко порушував питання захисту і зміцнення в Україні демократії, сформулювавши план дій «Десять кроків назустріч людям», обминувши тему статусу і повноважень кримської автономії.

«Яблуко», УНП, НРУ, ДемПУ, МПУ, Всеукраїнські громадські організації «Наша Україна» і «За Україну! За Ющенка!». Лідера «Нашої України» у Криму також вирішили підтримати Кримський Союз власників землі, Всекримське товариство вчених, Кримське відділення Союзу офіцерів України, Громадське об'єднання «Вільний вибір», Сімферопольська організація Союзу українців, Кримсько-татарський молодіжний центр, «Союз молодих державних службовців України», «Молода Батьківщина», Всеукраїнська громадська організація «Товариство українських офіцерів», Кримський центр прав людини ім. П. Григоренка, Російське земляцтво Криму, КУН, Кримський республіканський благодійний фонд, Чорноморський благодійний фонд, Всекримське об'єднання виборців за громадянський мир і міжнаціональну злагоду. (Див.: У Криму створили коаліцію «Кримчани за Ющенка!». 05.08.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua.comments.ua/politics/6200-U_Krimu_stvorili_koalitsiyu.html)

** Кримська регіональна організація Ліберальної партії України – єдина з регіональних організацій партії, яка на виборах Президента України не підтримувала кандидатуру В. Януковича.

Напередодні другого туру голосування було розповсюджено фейк під назвою «Відкритий лист В. Ющенка до кримсько-татарського народу», в якому йшлося про негайне, у разі перемоги, перетворення Криму на кримськотатарську автономію, виселення з нього росіян та введення кораблів НАТО до Севастополя. Штаб В. Януковича заперечував свою причетність до розповсюдження фейку, однак на мітингу на підтримку кандидата від влади віцепікер автономії, очільник КРО ПАРТІЇ РЕГІОНІВ В. Кисельов висловив позицію, аналогічну з висловленою у фейковому листі [7].

У передостанній день агітації урядова «Крымская газета» із маркуванням «Політична реклама» опублікувала в одному блоці з програмою В.Януковича –«для наочності порівняння – псевдо-програму В.Ющенка». У ній були ті самі ідеї, що і у листівці: створення кримськотатарської автономії, негайний вступ у НАТО, прискорена українізація країни, закриття кордонів із Росією як умова вступу до Європейського Союзу. Щоправда, з'явилася ще одна «ідея»: «розміщення на території України таборів для біженців із Кавказу та інших гарячих точок». Однак прокуратура Криму не виявила нічого протиправного у розповсюдженні листівок без вихідних даних із псевдозверненням В.Ющенка до кримськотатарського народу [7].

Таблиця 1.

Активність виборців на президентських виборах 2004 р. в Автономній Республіці Крим (порівняння трьох голосувань)

Дата голосування	Україна	м. Севастополь	Автономна Республіка Крим	В. Ющенко	В. Янукович
31.10.2004	74, 54 %	70, 27 %	65, 94 %	12, 79 %	69, 17 %
22.11.2004	80, 4 %	81, 86 %	78, 14 %	14, 59 %	81, 99 %
26.12.2004	77, 19 %	79, 88 %	75, 25 %	15, 41 %	81, 26 %

Джерело: Центральна виборча комісія: Вибори Президента 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>

Активність виборців у Автономній Республіці Крим на президентських виборах 2004 р. була дещо нижчою, ніж по Україні. Натомість кількість тих, хто віддав голоси за

В. Януковича, була вищою, ніж в Україні загалом. Крім того, значно виросла кількість голосів після першого туру тих, хто голосував як за В. Януковича, так і за В. Ющенко (Таблиця 1.).

Таблиця 2.

Вибори Президента України на території АРК

П.І.Б.	Партійність	2004–2005 рр.			2010 р.	
		I тур	II тур	III тур	I тур	II тур
В. Ющенко	Самовисування	12, 79%	14, 59%	15, 41%	–	–
В. Янукович	ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	69, 17%	81, 99%	81, 26%	61, 13%	78, 24%
Ю. Тимошенко	ВО «Батьківщина»	–	–	–	11, 96%	17, 31%

Джерело:Центральна виборча комісія. Вибори Президента 2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp0011>; Центральна виборча комісія. Вибори Президента 2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vp2010/WP0011>

У Таблиці 2. показана тенденція збільшення кількості голосів, відданих за проукраїнського кандидата в Президенти. За результатами голосування 26 грудня 2004 р. В. Ющенко здобув у Криму 15, 4% голосів (178 755 виборців) підтримки. Меджліс доводив, що 108 тисяч із них – це голоси кримських татар. При цьому ніхто не рахував, скільки голосів, і не тільки в Криму, втратив кандидат В. Ющенко, а потім і Політична партія «НУ–НС» «завдяки» технологіям опонентів: «Ющенко – Президент кримських татар» або «У випадку перемоги помаранчевих кримські татари отримують національну автономію». У реальності ці гасла не мали підстав. Про що свідчить бездіяльність центральної влади в Криму у роки президентства В. Ющенка. Навіть створена Л. Кучмою Рада представників кримськотатарського народу за роки каденції В. Ющенка збиралася... один раз [8].

Очільник кримської організації Народно-демократичної партії С. Куніцин в останні дні 2004 р. ініціював створення політичної коаліції «Народний вибір Криму». У заяві про створення коаліції

вказувалося за що, а не за кого був «народний вибір Криму»: за статус російської мови, подвійне громадянство, соціально-орієнтовану економіку, економічну автономію, за самостійну геополітичну стратегію розвитку Криму [9].

Об'єднавчий форум демократичних сил, організований прихильниками В. Ющенка у лютому 2005 р. за участю представників партій та організацій, які входили до коаліції «Кримчани – за Ющенка», народних депутатів України від Криму і депутатів багатьох місцевих рад, священнослужителів майже всіх конфесій, включно з митрополитом УПЦ МП Лазарем. Запрошенні були й керівники автономії, які очолювали КРО ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і НДП. Метою форуму було згуртувати розколоту виборами політичну спільноту автономії і підтримати програму Президента. Освистаними залишили трибуну спікер парламенту Б. Дейч, лідери кримських організацій Партії промисловців і підприємців України, Християнсько-Демократичного Союзу, які підтримували В. Ющенка, так і опоненти – представники ПАРТІЇ РЕГІОНІВ, Слов'янської партії, а також «помаранчеві» політики: керівник кримського головному НБУ А. Бурдюгов та віце-спікер, заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу І. Умеров [10]. Власне, об'єднавчий форум демократичних сил був свідомо й організовано провалений, засвідчивши про суперечності і конфлікти у команді новообраного Президента.

У кримському парламенті була створена нечисленна депутатська група «Сила в єдності» на підтримку В. Ющенка, перейменована згодом на «Народний союз – «Наша Україна». Натомість, колишня більшість – група «Стабільність» змінили свою назву на «Народний союз «Стабільність», яка об'єднала депутатів, які представляли ПАРТІЮ РЕГІОНІВ, СДПУ(о), НДП, Народну Партію, депутатів – кримських татар, які не входили у жодні партії, інших безпартійних. Після виборів Президента України 2004 р. у виконком ПАРТІЇ РЕГІОНІВ ніхто з представників Криму не ввійшов [11].

Політика нового українського Президента і особливості земельних самозахоплень з боку кримських татар, зростання підтримки з боку Росії призвели до збільшення і зростання популярності російських організацій у Криму, зокрема, радикаль-

них. Серед них: «Російський фронт Сергія Шувайникова», Російська громада Криму, Молодіжний рух «Прорив»(А. Добичін), Євразійська спілка молоді Криму, Народний фронт «Севастополь – Крим – Росія»* (2005 р., В. Подьячий), «Руський Крим»(С. Юхін). Остання своїми виступами під гаслом «Україна – без Криму!», відвертими закликами до сепаратизму привертала увагу не лише преси, а й СБУ. Проти очільників організації було порушено кримінальну справу що змусило їх до втечі за межі Криму і України. Метою Молодіжного руху «Прорив» визначалася силова протидія «помаранчевій окупації». Усі ці організації вимагали більш радикальних дій, ніж ті, які проголошувала «Російська громада Криму» та її політичне «крило» – Кримська організація Партії «Руський блок».

Російська громада Криму у 2004–2005 рр. стала однією з базових суспільно-політичних сил в автономії, які чинили політичний опір «помаранчевій революції». Її представники проводили в Сімферополі багатотисячні мітинги проти політико-правового свавілля у м. Києві, на підтримку В. Януковича як кандидата, який виграв президентські вибори, заявляючи про нелегітимність третього туру президентських виборів в Україні. Центральне керівництво ПАРТІЇ РЕГІОНІВ відзначало активність Російської громади Криму і встановило з нею партнерські відносини [12].

Виборча кампанія ПАРТІЇ РЕГІОНІВ з виборів до парламенту України і до місцевих рад 2006 р. розпочалася з участі В. Януковича в святкуванні 12 червня 2005 р. Дня Росії в м. Сімферополі, де йому було присвоєно звання «Почесний член Російської громади Криму».

Не останню роль відігравали і засоби масової інформації. Приміром, на 378 тисяч жителів Севастополя видавалося десять агресивних антиукраїнських газет: «Русский Севастополь», «Российская община», «Русский выбор», «Русский блок», «Севастопольская правда», «Колесо», «Последний бастион», «Террито-

*Кожна з організацій мала «ідейного натхненника» у Російській Федерації: «Російська громада Криму» – К. Затуліна, Народний фронт «Севастополь–Крим–Росія» – Ю. Лужкова, молодіжний рух «Прорив» – М. Колерова, Євразійська спілка молоді Криму – В. Суркова, О. Дугіна.

рия М», «Черноморец», «Русичи»^{*}, частина накладу яких розповсюджувалася безкоштовно і причому безперешкодно у державних установах, у районних адміністраціях. Траплялося, що і головними редакторами були не просто проросійськи налаштовані громадяни, а й громадяни Росії, які мали відношення до російських силових структур. Зокрема, газету «Черноморец» очолював капітан першого рангу С. Горбачов, військовослужбовець Чорноморського флоту Російської Федерації, перший заступник головного редактора газети «Флаг Родины», офіційного органу Міністерства оборони Російської Федерації. А газета «Русичи» видавалася у Севастополі за благословенням тодішнього патріарха Московського і всея Русі Алексія II і роздавалася в усіх церквах Московського патріархату.

Орган місцевих комуністів «Севастопольская правда» в одному з номерів писала, що в Україні триває процес відродження фашизму, очолюваний Президентом В. Ющенком. Газета «Русский Севастополь» у лютому 2006 р. опублікувала статтю одного з діячів місцевої російської громади Є. Морозова «Аннексированный Крым», основна її ідея – Крим захоплений Україною, ніяких українців немає, це австрійська вигадка. В. Пашков у статті «Русский проект для Украины» зазначав: «Проблема руських Украины в том, что впервые, пожалуй, в истории нам приходится жить в государстве, в духовной основе которого заложены откровенно антирусские, антироссийские интенции» [13]. У передовиці «Российская община Севастополя» у День російської культури наголошувалося: «Да, сей час мы разделены границей, но верим, что пройдет время и, разделенный русский народ снова воссоединится в единой великой державе» [14]. Газета «Русичи» у номері 10 за 2006 р. опублікувала матеріал «Войну между Украиной и Россией начнут в 200...?».

У період після президентських виборів 2004 р. у Криму активізувалася діяльність проросійських організацій. Цей період став часом створення нових організацій, які здійснювали активну

^{*} Кожна газета мала наклад у середньому п'ять тисяч примірників. Усі севастопольські газети друкувалися у друкарні Чорноморського флоту Російської Федерації.

проросійську політику. Значну роль у цьому процесі відігравали ЗМІ. Натомість, центральна влада практично усунулася від політичної участі у політиці АРК.

Парламентські вибори 2006 р. стали своєрідним символічним продовженням жорсткого протистояння «помаранчевих» і «біло-синіх» політичних сил [15]. Уперше вибори до Верховної Ради АРК проходили виключно на пропорційній основі. Отже, в Україні відбувалося структурування влади за партійною ознакою. Напередодні парламентських виборів у Криму діяли регіональні організації 121 української політичної партії. Суб'єктами виборчого процесу на території автономії стало 19 виборчих блоків, які об'єднували 47 партій. Усього ж за голоси кримських виборців боролися 75 політичних партій України [16].

Досить поширеною було думка про те, що «населення Криму все одно буде обирати не за політично-партійними вподобаннями, а за особистісно-лідерським критерієм» [17]. На виборах політичні партії дістали легальну можливість вести антиконституційну пропаганду, пронизану ксенофобією і національною ненавистю: У Севастополі висіли білборди з обличчям Наталії Вітренко і заклик: «Остановим оранжевих нацистов!» [18].

Напередодні парламентських виборів 2006 р. до ПАРТІЇ РЕГІОНІВ інкорпоровали представників прокремлівських структур. Зокрема, лідери Російської громади Криму і Кримської організації Партії «Руський блок» С. Цеков, О. Черноморов, А. Жилін та О. Слюсаренко змінили партійність і стали членами ПАРТІЇ РЕГІОНІВ [19], а Кримські республіканські організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і Партії «Російський блок» створили Виборчий блок «За Януковича!» для участі у виборах до Верховної Ради автономії [20]. Зазначимо, що утворене виборче об'єднання контролювало депутатську більшість і керівництво парламенту автономії, ключові посади в уряді Криму і низку посад голів у найбільших містах автономії.

Міжпартійна конференція затвердила передвиборчу програму Блоку «За Януковича!» і виборчий список з 100 кандидатів – 70% списку сформований ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, 30% – Партією «Руський блок». Список очолив перший заступник голови Ради Міністрів Криму, депутат парламенту автономії А. Гриценко [20].

У першу десятку увійшли: голова Республіканського комітету профспілок працівників освіти і науки С. Сидорова, голова Російської громади Криму, депутат кримського парламенту С. Цеков, начальник управління оборонно-мобілізаційної роботи Ради Міністрів Криму О. Волков, генеральний директор ТОВ «Кримтеплиця» О. Васильєв, 1-й заступник голови КРО ПАРТІЇ РЕГІОНІВ П. Запорожець, голова Партії «Руський блок» О. Свистунов, заступник голови Ради Міністрів Криму, депутат парламенту автономії М. Колісниченко, голова Кримської республіканської ради ветеранів війни, праці та військової служби О. Крижко, генеральний директор аеропорту «Сімферополь», депутат кримського парламенту В. Ануфрієв. Блок розраховував на дві третини мандатів [20]. У кримський парламент від блоку балотувався колишній віце-прем'єр України Д. Табачник і народний депутат України Г. Антоньєва. Основні положення передвиборчої програми Блоку «За Януковича!» включали, зокрема, надання російській мові статусу другої державної в Україні та право кримчан на проведення референдуму про статус російської мови, підтримка позаблокового статусу України, реалізація досягнутих міждержавних угод зі створення ЄЄП і суворе виконання Україною угод щодо Чорноморського флоту [20].

Серйозним конкурентом Виборчого об'єднання «Блок «За Януковича!» було Виборче об'єднання «Російський об'єднаний блок «Крим–Росія» створений у січні 2006 р. за ініціативою «Російського фронту Сергія Шувайникова», за участі кримських організацій Партії малого і середнього бізнесу, Партії «Совість України» і Слов'янської партії [21]. Важливо зазначити, що очільник «Російського фронту Сергія Шувайникова» – С. Шувайников відмовився від балотування, вважаючи, що це «продумане особисте рішення, оскільки у майбутньому складі Верховної Ради Криму не буде політиків, які стоять на позиціях російської національної ідеології». З його погляду, «російська національна політика» з'явиться у Криму тільки тоді, коли етнічні росіяни півострова створять свої «структури національної представницької влади, на зразок Курултаю і Меджлісу кримськотатарського народу» [21].

Керівник Кримської республіканської організації Народно-демократичної партії С. Куніцин звернувся з пропозицією до Народної Партії (В. Литвин) про створення в автономії передвборчого блоку «Литвин – Куніцин» [22]. Народна Партія не підтримала таку пропозицію. X конференція Кримської республіканської організації Народної Партії схвалила рішення Політвиконкому Народної Партії про створення Народного блоку Володимира Литвина. Натомість, Блок Куніцина створили кримські організації Народно-демократичної партії (НДП), Партії державного нейтралітету України і Демократичної партії України наприкінці 2005 р., перед місцевими виборами. Очолив його колишній двічі Прем'єр-міністр Криму, радник Президента України С. Куніцин [23].

Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» виступав за надання російській мові статусу державної, вимагав виходу з МВФ та утворення міждержавного союзу з Росією та Білоруссю, проти вступу України до НАТО, СОТ і ЄС, позитивно ставився до базування Чорноморського флоту Російської Федерації у Криму [24]. Н. Вітренко і очільник Партії «Союз» Л. Миримський підписали відкритий політичний договір, згідно з яким передбачалося, що Блок «Народна опозиція» та Партія «Союз» сприятимуть прийняттю проекту нової Конституції Криму Верховною Радою АРК після виборів до Верховної Ради України та Верховної Ради АРК у 2006 р. Проект передбачав значне розширення прав автономії і зменшення впливу центральної влади на процеси, які відбувалися у Криму, пропонувалося наділити реальною владою Верховну Раду АРК, уряд і органи місцевого самоврядування Криму [25].

У зв'язку з діяльністю екстремістських проросійських організацій у Криму, які мали «антиукраїнську спрямованість і націленість на руйнування суверенітету та цілісності Української держави», влітку 2006 р. свою позицію щодо державного устрою країни висловило ВО «Свобода». У заяві 11 червня 2006 р. партійне утворення виступило за ліквідацію автономії Криму та переформування її в Кримську область, щоб «позбавити іноземних окупантів можливості проводити PR-кампанії за сценарієм Кремля» [26]. Місту Севастополю пропонувалося надати право вільного порту і запровадити пільговий податковий режим для

курортно-рекреаційної економічної діяльності на території Південного та Західного узбережжя Криму [27]. Ці питання пропонувалися винести на референдум.

Напрямом своєї роботи ВО «Свобода» визначало боротьбу за розірвання пролонгації угод про перебування російського Чорноморського флоту в Україні і виведення підрозділів російських військових з території держави до 2017 р. Свободівці також вимагали посилити контроль над діяльністю російських військових у Криму і здійснити перерахунок орендних ставок за перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України [27].

Політичні партії Криму проросійського спрямування різними засобами намагалися ігнорувати загальноукраїнські акції: прихильники Комуністичної партії України чергували біля храму невизнаного Київського патріархату Української православної церкви в центрі Сімферополя, щоб перешкодити проведенню в столиці Криму у листопаді 2008 р. акції «Незгасима свічка» на згадку про загиблих під час голодомору 1932–1933 років [28].

Вагомим для виборчої кампанії 2006 р. і надалі залишалося кримськотатарське питання. Політичним партнером Меджлісу на виборах став Народний Рух України. Кримське відділення НРУ виступало за підтримку ідеї створення кримськотатарської автономії у складі України. Меджліс і місцеві прибічники ВО «Батьківщина» вели публічну боротьбу за голоси кримських татар. Меджліс відстоював свою монополію, а ВО «Батьківщина» здобувало голоси репатріантів, незадоволених політикою Меджлісу і В. Ющенка [8]. Кримські організації Політичної партії «НС–НУ» виступали за введення діяльності Меджлісу та інших організацій кримськотатарського руху у цілком продержавне русло, на підставі перегляду з їхнього боку ідеї створення власної державності в Криму.

За результатами виборів до Верховної Ради України 2006 р. у Криму: ПАРТІЯ РЕГІОНІВ здобула 58, 01%; Блок «НАША УКРАЇНА» – 7, 62%, Блок Юлії Тимошенко – 6, 54%, Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» – 6, 18%; Комуністична партія України – 4, 54% [29].

Вибори 2006 р. в Криму відзначалися значними порушеннями. Виникла навіть необхідність перегляду результатів виборів до Верховної Ради АРК. Представники низки кримських політичних сил – Блок Куніцина і Опозиційний блок «Не так!» та Партія Зелених України провели акції протесту та мітинг під назвою «Проти порушень і свавілля влади на виборах», виступаючи проти перемоги ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та створеного нею Блоку «За Януковича!» на виборах 2006 р. Опоненти «регіоналів» та їхні колишні союзники вважали цю перемогу нечесною і вимагали мінімум – перерахунку бюлетенів, максимум – перевиборів до Верховної Ради АРК [30]. До вимог визнати вибори депутатів Верховної Ради автономії недійсними приєдналися кримські організації Політичної партії «Народний Союз «Наша Україна», Блоку Юлії Тимошенко, Партії підприємців і промисловців України, Блоку «Наш Крим», а також низка більш дрібних політичних сил автономії*. Лідер кримських комуністів Л. Грач оголосив про початок політичної кампанії масової громадянської непокори, спрямованої на скасування «сфальсифікованих результатів виборів». Його однопартійці розбили наметове містечко на центральному майдані Сімферополя і закликали усі політичні сили Криму «єдиним фронтом виступити проти криміналітету» [30]. Добитися перерахунку голосів не вдалося.

За результатами виборів до Верховної Ради АРК найбільшу кількість голосів – 32, 55% (324 750 голосів) здобув Виборчий блок «За Януковича!». На другому місці Партія «Союз» – 7, 63% (76 143), на третьому – Блок Куніцина, який отримав 7, 56 % (75 391) [29]. Комуністична партія України здобула 6, 55% (65 357) голосів, кримська крайова організація Народного Руху України, за списком якого балотувалися представники Меджлісу кримськотата-

* Протести проти порушень під час виборів висловили 16 кримських організацій партій і блоків, які підписали звернення. Серед підписантів явні політичні антагоністи: Опозиційний блок «Не так!», Соціалістична партія України, Партія Зелених України, Блок Юлії Тимошенко, Народно-демократична партія, Партія «Союз», Комуністична партія України, Комуністична партія трудящих, блок «Наш Крим», Партія «Реформи і порядок», Політична партія «Народний Союз «Наша Україна», Народний блок Литвина, Партія національно-економічного розвитку України «За Крим без корупції», Кримськотатарський блок, Патріотична партія України і Національно-консервативна партія.

тарського народу, – 6, 26% (62 416), кримський Блок Юлії Тимошенко «Прозора влада» – 6, 03% (60 187), Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» –4, 97% (49 541) і Опозиційний блок «Не Так!» –3, 09% (30 839) [29]. При такому розкладі Блок «За Януковича!» здобув 44 з 100 місць у кримському парламенті, Блок Куніцина і партія «Союз» – по 10, Комуністична партія України – 9, кримська крайова організація НРУ і кримський БЮТ – по 8, Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція» – 7 і Опозиційний блок «Не Так!» – 4 [29].

Таблиця 3.

**Результати виборів до Верховної Ради
Автономної Республіки Крим у 2006 р.**

Партія / виборчий партійний блок	Кількість голосів відданих за блок і партію	Кількість місць в парламенті АРК
Блок «За Януковича!»	32, 55% (324 750 голосів)	44
Блок Куніцина	7, 63% (76 143)	10
Партія «Союз»	7, 63% (76 143)	10
КПУ	6, 55% (65 357)	9
Народний Рух України	6, 26% (62 416)	8
БЮТ	6, 03% (60 187)	7
Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	4, 97% (49 541)	7
Блок «Не так!»	3, 09% (30 839)	4

Джерело: Оглашени итоги выборов в крымский парламент: 44 из 100 мест получил блок «За Януковича» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.com/world/18apr2006/krym.html>

Завдяки зміні партійності і участі у Блоці «За Януковича!» члени Партії «Руський блок» отримали 12 місць у кримському парламенті. С. Цеков (перший віце-спікер парламенту, а також голова Кримської організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ), О. Слюсаренко, А. Жилін (члени Президії Верховної Ради АРК). О. Черноморов за списком ПАРТІЇ РЕГІОНІВ став народним депутатом України. Висуванці «Російської громади Криму» вперше потрапили до кримського уряду, де були представлені на рівні заступників міністрів, а в органах місцевого самоврядування – на рівні, переважно, секретарів рад і керівників депутатських комісій. Для Партії «Руський блок» це стало «справжнім проривом у кримську владу» [31]. Кримська крайова організація Народного Руху України

сформувала у Верховній Раді АР Криму фракцію «Курултай Рух» на чолі з Р.Льясовим. Саме завдяки політичному блокуванню з Меджлісом та підтримці кримськотатарського виборця лідера кримського відділення Народного Руху України Л. Пілунського було обрано депутатом Верховної Ради АРК.

Вибори до Верховної Ради Автономної Республіки Крим

Політичні партії та виборчі блоки	2006 р.			2010 р.				+/- відсотків у порівнянні з попередніми виборами
	Участь	%	місць	Участь	%	місць	Одномандатні округи	
Блок «За Януковича» / ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	+	32, 55	44	+	48, 93	32	44	+19, 54
Партія «Союз»	+	7, 63	10	+	5, 28	3	2	-1, 47
Блок Куніцина	+	7, 56	10	-	-	-	-	-
Комуністична партія України	+	6, 55	9	+	7, 42	5	-	+1, 15
Народний Рух України	+	6, 26	8	+	7, 02	5	-	+0, 47
Блок Юлії Тимошенко	+	6, 03	8	+	2, 68	0	-	-3, 62
Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	+	4, 97	7	-	-	-	-	-
Опозиційний блок «Не так»	+	3, 09	4	-	-	-	-	-
Політична партія «Руська Єдність»	-	-	-	+	4, 02	3	-	-
Політична партія «Сильна Україна»	-	-	-			2	-	-
Всього								

Джерело: Вибори до Верховної Ради Автономної Республіки Крим 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B8_%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B8_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC_2006; Вибори до Верховної Ради Автономної Республіки Крим 2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%B8%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%B8_%D0%B4%D0%BE_%D0%92%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%B2%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B8_%D0%90%D0%B2%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D1%97_%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BA%D0%B8_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%BC_2010

Коаліційну більшість у парламенті Криму сформував переможець перегонів – Блок «За Януковича!», до якої ввійшли фракції Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція», КПУ, Партії «Союз» та 2 представники Опозиційного блоку «Не так!» (усього 71 мандат). Представники від Блоку «За Януковича!» у складі уряду отримали 15 місць (51, 7%), представники НРУ – 4 (13, 8%), у т.ч. посаду першого заступника голови Ради Міністрів АРК, представники Партії «Союз» – 2 (6, 9%), представники КПУ – 4 (13, 8%), у т. ч. посаду заступника голови Ради Міністрів АРК, Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція» – 3 місця (10, 3%) [32]. Розклад політичних сил за результатами виборів до органів місцевого самоврядування в автономії кардинально не відрізнявся від складу Верховної Ради АРК. Блок «За Януковича!» отримав можливість сформувати більшість й у міських радах: Євпаторії (кількість депутатів ради – 50, кількість депутатів від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – 28), Керчі (50–27), Ялти (50–27), Сак (41–24), Судака (40–20) та інших міст [32]. Майже в усіх районних радах більшість депутатських мандатів належала ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – у Кіровській (кількість депутатів ради – 46, кількість депутатів від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – 24), Червоногвардійській (відповідно 50 і 27), Ленінській (50 і 29) та Сімферопольській (60 і 32) та інших [32]. Отже, в АРК відбулося закріплення влади в законодавчому та виконавчому органах влади за ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ.

Розпочався «дерибан» прибережних земель і витіснення «донецькими» «кримських», постійні скандали зі зростаючими апетитами представників правлячої партії – «Мерседес» для голови Верховної Ради АРК А. Гриценка, гольф-клуб для народного депутата України А. Пригодського, низка інвестиційних проектів на десятках і сотнях гектарів та невдоволення реалізацією обіцяного «вже сьогодні» [33]. Опоненти «регіоналів» активно використовували тему «зрадництва інтересів кримських росіян». Увесь період після виборів 2006 р. рейтинг кримських «регіоналів» повільно, але стабільно знижувався. Проте симпатії виборців переходили не до їхніх політичних опонентів, а до соратників і партнерів – насамперед, до Партії «Руський блок» і незначна кількість – до КПУ і ПСПУ. Причина – невиконання передвиборчих обіцянок-гасел про державний статус російської

мови, військову позаблоковість України, а також заяви кандидата в Президенти В.Януковича про подвійне (для кримчан – безальтернативно російське) громадянство.

Кримські «регіонали» у червні 2007 р. виступили з сенсаційною заявою про інформаційну блокаду їхньої політичної сили, у той час коли представники ПАРТІЇ РЕГІОНІВ – керівники автономії мали найвищі показники згадуваності в пресі, керівництво Кримом і місцевими органами влади здійснювали представники партії, а повідомлення про їхню діяльність, рішення і заяви заповнювали ефіри і шпальти місцевих ЗМІ [34]. Однак політична криза в Україні, боротьба між парламентом і Президентом за контроль над владою завершилася рішенням про розпуск парламенту і проведення дочасних виборів. А це означало, що знову потрібно боротися за місце в українському парламенті.

На дострокових парламентських виборах 2007 р. ПАРТІЯ РЕГІОНІВ використовувала в агітації ті самі гасла, що й у попередній виборчій кампанії, конкуруючи з комуністами: антинатовські маневри, педалювання теми російської мови, збирання підписів за референдуми, невирішеність земельної проблеми репатріантів, яка підтримувала постійне напруження й високий рівень антитатарських (антипомаранчевих) настроїв, пропагували представники ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Ключовий меседж партії «Щаслива родина – успішна країна» відзначався ідейною слабкістю та не мав жодної прив'язки до самої партії, адже в визначеному слогані партія абсолютно не впізнавалася, і це гасло могло бути застосованим будь-якою іншою політичною силою [35]. Крім того, ПАРТІЯ РЕГІОНІВ «запозичила» в опонентів ініціативу в продукуванні популістських соціальних гасел щодо виплати породіллям за новонароджених дітей (В. Ющенко(2004), Блок «Народний Союз – «Наша Україна» (2007)), ідеї проведення референдуму щодо основ конституційного ладу України (Блок «Народний Союз – «Наша Україна», Блок Юлії Тимошенко (2007)).

Водночас, почали з'являтися нові виборчі блоки, які прагнули скласти конкуренцію ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Назва виборчого блоку «Український регіональний актив» (УРА), створеного на базі Народно-демократичної партії, не мала жодного відношення до розкрученого бренду ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. Слово «регіональний» у

назві нового блоку присутнє з тієї причини, що ця політична сила робила ставку на регіональну політику. Крім того, за списком блоку «УРА» до парламенту балотувалося багато керівників регіонального рівня—4 колишні і діючі губернатори, десятки голів міст та селищ, а також депутати рад різних рівнів [36].

Договір кримських регіональних організацій ВО «Батьківщина» та Політичної партії «Народний Союз – «Наша Україна», підписаний 7 березня 2007 р., давав певні підстави для висновку щодо поступового створення на рівні АРК(як і в цілому на загальноукраїнському рівні) потужних макрополітичних об'єднань двох провідних партій. Поряд із цим, слід вказати на певні ідеологічні розходження між Кримськими регіональними організаціями ВО «Батьківщина» та Політичною партією «Народний Союз – «Наша Україна». Так, Кримська регіональна організація ВО «Батьківщина» на чолі з кримським політиком та бізнесменом, народним депутатом України А. Сенченком значну увагу приділяла розвитку регіону саме як автономного утворення у складі України. Це стосувалося ідеї захисту російської мови, обережного ставлення до НАТО тощо. Для Кримської регіональної організації Політичної партії «Народний Союз – «Наша Україна»була характерна євроатлантична та націонал-патріотична риторика, в центрі уваги – захист української мови.

Вдалою була піар-кампанія Блоку Юлії Тимошенко. Насамперед, завдяки ефективній адресній телевізійній рекламі, наповненій ідейною конкретикою та чіткою адресністю та влучно підібраній головній міфологемі – «Український прорив».КПУ чітко визначили свою електоральну нішу і позиціонували себе як крайньо ліва партія прорадянської орієнтації із головним меседжем «Хто ми – нащадки Ватутіна і Ковпака чи Шухевича і Бандери?». Головне гасло Блоку Литвина «Країні потрібен Литвин» було реміксом, запозиченим із американських виборів («Країні потрібен Гор»), однак факт запозичення практично не був помічений українськими виборцями.

Упродовж виборчої кампанії неодноразово фіксували фальсифікації, зокрема, щодо виборчих списків. Представники Блоку Юлії Тимошенко виявили 19 тисяч двійників, а також занесення до

виборчих списків неповнолітніх дітей і більше 20 тисяч осіб, старших 85 років (це при тому, що у Криму не проживає стільки довгожителів). Усього до виборчих списків у Криму було занесено зайвих майже 40 тисяч осіб – тобто обсяг фальсифікацій становив близько 5% від тих, хто зазвичай брав участь у виборах в Автономній Республіці Крим [37]. Підкуп членів виборчих комісій відзначали у штабах усіх політичних сил. Зокрема, представникові Блоку Юлії Тимошенко за те, що він голосуватиме за вказівкою представника ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у Джанкої, пропонували п'ять тисяч доларів. Це за умови, що сума хабарів членам дільничних виборчих комісій коливалася у межах 100–200 доларів [38].

Результати виборчої кампанії 2007 р. по Україні відрізнялися від АРК. Лідерами виборчих перегонів в АРК 2007 р. стали ПАРТІЯ РЕГІОНІВ* (1-ше місце, 60, 98%), Блок «Народний Союз – «Наша Україна» (2-ге місце, 8, 23%), Комуністична партія України (3-тє місце, 7, 62%), Блок Юлії Тимошенко (4-тє місце, 6, 93%), ПСПУ (5-тє місце, 4, 1% голосів виборців, а в м. Севастополі – 6,64%) та Блок Литвина (6-тє місце, 3, 91%) [39]. Орієнтований на електорат ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у Криму Виборчий блок Л. Супрун – «УРА» здобув лише 0, 34% голосів. У Верховній Раді України Автономна Республіка Крим була представлена 10 депутатами (2,2% від загальної кількості депутатів), з них по 3 від ПАРТІЇ РЕГІОНІВ та Блоку Юлії Тимошенко, 2 від КПУ, по 1 – від Блоку «Народний Союз – «Наша Україна» та Блоку Литвина [39].

На виборах у Верховну Раду АРК Блок «Народний Союз – «Наша Україна», незважаючи на «вигідний» неофіційний статус «партії Президента», зумів набрати лише 1, 24% голосів. Парламентські вибори 2007 р. лише підтвердили тенденції, продемонстровані попередніми виборчими кампаніями, насамперед, 2006 р. Варто зазначити, що ПАРТІЯ РЕГІОНІВ здобула найбільше голосів виборців (Див.: Таблицю 4).

*Результат, отриманий ПАРТІЄЮ РЕГІОНІВ, швидше свідчить про стабільність підтримки і призупинення зростання рейтингу ПР, аніж про позитивну динаміку до його зростання.

Таблиця 4.

Вибори до Верховної Ради України на території АРК

Політичні партії та виборчі блоки	2006 р.	2007 р.	2012 р.
ПАРТІЯ РЕГІОНІВ	58, 01%	60, 98%	52, 44%
Блок «НАША Україна (згодом – Блок «НАША УКРАЇНА – НАРОДНА САМООБОРОНА»)	7, 62%	8, 23%	0, 32%
Блок Юлії Тимошенко / згодом Об'єднана опозиція	6, 54%	6, 93%	13, 09%
Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція»	6, 18%	–	–
Комуністична партія України	4, 54%	7, 62%	19, 41%
Народний блок Литвина (згодом–Блок Литвина	1, 38%	3, 91%	–
Політична партія «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка»	–	–	7, 17%

Джерело: Центральна виборча комісія. Вибори до Верховної Ради 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001>; Центральна виборча комісія. Позачергові вибори до Верховної Ради 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>; Центральна виборча комісія. Вибори до Верховної Ради 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp302?PT001F01=900&pf7171=109>

Значно покращали свій результат Комуністична партія України (7, 62%) та Народний блок Володимира Литвина (згодом – Блок Литвина) (3, 91%). У той же час Блок «НАША УКРАЇНА» та Блок Юлії Тимошенко не зміг суттєво додати голосів, що стало ще одним свідченням недостатньої підтримки кримчанами провладних партій та центральної влади.

Певною мірою на стабільність ситуації в Криму вплинули події серпня 2008 р., коли Росія відкрито переступила через принципи непорушності кордонів та територіальної цілісності колиш-

ніх радянських республік, розпочавши війну з Грузією. Україна засудила агресію та її наслідки у формі проголошення незалежності сепаратистських регіонів – Абхазії та Південної Осетії. Незалежність цих регіонів відмовилися визнати усі держави-члени СНД. Однак лідер ПАРТІЇ РЕГІОНІВ закликав визнати незалежність двох сепаратистських регіонів. А рада Кримської республіканської організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ звернулася до депутатської фракції ПАРТІЇ РЕГІОНІВ у Верховній Раді України з проханням внести законопроект про визнання незалежності Республіки Південна Осетія та Республіки Абхазія.

Дії регіональної організації ПАРТІЯ РЕГІОНІВ не засудила. А на розгляд Верховної Ради України був поданий проект Постанови №3076-1 (автор О.Лукаш), в якому засуджувалися дії Грузії і Президента В. Ющенка, а визначення майбутнього статусу де-факто анексованих Росією територій покладалося на ООН. Аргументацію щодо необхідності визнання Південної Осетії і Абхазії за аналогією з Косово використовували у своєму проекті постанови і члени Комуністичної партії України [40].

У зв'язку з російсько-грузинською війною у серпні 2008 р. актуалізувалася кримська тема, яка швидко набула форми пропаганди. Звучали катастрофічні прогнози щодо «передчуття Кримської війни», індекс цитування яких зашкалював [41]. У пресі висловлювалися побоюваннями, що Президент підніматиме свій рейтинг «багнетами» в Криму. Офіцери об'єднання «Отчизна» закликали до недопущення збройного конфлікту в Криму, сценарій якого нібито розробив Секретаріат Президента заради його безстрокового правління [42].

ВО «Свобода» зазначала, що «Крим перетворено зовнішніми силами на випробувальний майданчик для створення сепаратистських рухів в інших регіонах України, в першу чергу на Донбасі і Закарпатті» [43]. Акцентувалася знову увага на те, що автономний статус Криму та спеціальний статус Севастополя несуть загрозу національній безпеці України, її суверенітету і територіальній цілісності. Виходом із ситуації мала стати зміна статусу Кримської автономії з республіканського на обласний та скасування спеціального статусу міста Севастополя. Це мало забезпечити, з погляду ВО «Свобода», економічну, культурну,

інформаційну та освітню інтеграцію в українське суспільство його кримської частини і сприяти правовій уніфікації, оптимізації управління та самоуправління, що, безперечно, спричинить поліпшення добробуту мешканців Криму. У разі відмови здійснити ці зміни Всеукраїнське об'єднання «Свобода» ініціюватиме збір підписів з вимогою проведення Всеукраїнського референдуму за народною ініціативою щодо скасування Кримської автономії та спеціального статусу міста Севастополя [43]. В іншому документі партії наголошувалося, що «ліквідація кримської автономії і спеціального статусу міста Севастополя позбавить Кремль можливості застосувати відпрацьований в Абхазії та Південній Осетії план вторгнення на територію чужої країни, який є частиною «путінської доктрини»» [44]. Йшлося й про створення ініціативної групи з підготовки проведення Всеукраїнського референдуму.

Поряд з цими проблемами не вирішеним остаточно залишалося і кримськотатарське питання, яке мало значний вплив на політичний процес в АРК і яке «підігрівалося» окремими політичними силами. В. Волга, очільник нової Політичної партії «Союз лівих сил», що була створена на початку 2008 р., заявив, що партія в разі приходу до влади буде жорстко вирішувати кримськотатарське питання. «Все, що заважає цілісності України, її економічному розвитку, все, що призводить до дестабілізації ситуації, в разі, якщо ми отримаємо достатню кількість влади в цій країні, буде дуже жорстко придушуватися» [45]. Меджліс кримських татар визнав антикримськотатарськими низку висловлювань лідера Політичної партії «Союз лівих сил» В. Волги, оскільки він, замість принципу справедливості, проповідував «нове насильство» [45], продовжуючи традиції радянської доби.

У міжвиборчий період порядок денний у автономії і далі визначала ПАРТІЯ РЕГІОНІВ. Однак проблеми спостерігалися і у Кримській організації партії. Наприкінці 2008 р. визріла ідея про відставку Голови Верховної Ради АРК А. Гриценка. Серед причин було й невиконання передвиборчих обіцянок Блоку «За Януковича». Цікаво, що опозиція проти Голови Парламенту концентрувалася навколо Кримської партійної організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ. За невдалим парламентським путчем наступив внутрішньопартійний розкол кримських «регіоналів». У партії чітко сформу-

валися два ворожі табори: прихильники Голови Верховної Ради АРК А. Гриценка і прихильники лідера Кримської партійної організації В. Кисельова.

У серпні 2009 р. у кримському відділенні ПАРТІЇ РЕГІОНІВ стався розкол: В. Кисельов звинуватив керівництво Криму в корупції. Центральне керівництво ПАРТІЇ РЕГІОНІВ прийняло сторону А. Гриценка. У вересні В. Кисельов залишив партію. Згодом про вихід з ПАРТІЇ РЕГІОНІВ заявили лідери Російської громади Криму. Майже одночасно у Криму пройшли демонстрації за відставку А. Гриценка.

Рада Кримської організації ПАРТІЇ РЕГІОНІВ вимагала від А. Гриценка добровільно піти у відставку з посади Голови Верховної Ради Автономної Республіки Крим і керівника депутатської фракції «Блок «За Януковича!» у парламенті автономії. Таке рішення ухвалено на засіданні, на якому із 43 членів ради були присутні 23. Рада звинуватила А. Гриценка в «антипартійній діяльності», насамперед, у створенні «антипартійної групи всередині фракції «Блок «За Януковича!» у Сімферопольській міській раді, а також у розколі депутатської фракції «Блок «За Януковича!» у Верховній Раді АРК [46].

Активніше проти ПАРТІЇ РЕГІОНІВ почали виступати росіяни Криму та їх громадські організації. С. Шувайников організовував мітинги і пікети з критикою ПАРТІЇ РЕГІОНІВ і кримської влади, звинувачуючи їх у «зраді інтересів російського народу Криму», а Російський блок і Російську громаду Криму – у розбазарюванні коштів, які виділяла Москва проросійським організаціям півострова [47].

Усе більшою активністю в АРК відзначалися проросійські організації. Зокрема, у 2008 р. утворилася організація Громадянський актив Криму (ГАК, С. Аксьонов). Вона не мала «ідеологічного» забарвлення і виступала проти мера Сімферополя члена ПАРТІЇ РЕГІОНІВ Г. Бабенка, який підтримував спікера кримського парламенту А. Гриценка і окремих депутатів (зокрема, О. Мельника), звинувачуючи їх у корупції й «узурпації влади». Згідно з різними джерелами, ГАК представляв інтереси «бізнес-кримінальних» структур, відсторонених Гриценком-Мельником від влади [48]. Діяв досить напористо, мітинговими методами,

взявши сімферопольську владу в політичну «облогу». Конфлікт російських організацій зі спікером кримського парламенту зблизив позиції Громадянського активу Криму і Російської громади Криму. Представники Російської громади Криму вийшли зі складу Президії Верховної Ради АРК і разом з Громадянським активом Криму створили рух «Руська єдність», який було презентовано як проект нової російської «мегаорганізації», здатної здолати фрагментарність російського політичного руху в Криму [48]. Співзасновниками руху виступили – Партія «Руський блок» та Слов'янська партія, співголовами руху стали С. Цеков і С. Аксьонов. Наприкінці 2009 р. «Руська єдність» активно намагалася залучити до своїх лав інші російські організації, застосовуючи не завжди правові методи. Приміром, після відмови очільника Партії «Руський блок» О. Свістунова увійти до складу руху «Руська єдність» його відправили у відставку, а партія отримала нове керівництво [48].

7 жовтня 2009 р. було створено Координаційну раду російських організацій Криму «За російську єдність в Криму». До складу Координаційної ради спочатку увійшли лідери 16 організацій, в тому числі таких, як «Російська громада Севастополя», «За єдину Русь», «Благодійний фонд Храмова», «Громадський контроль», Російська громада Криму. Згодом до них приєдналося ще п'ять [48]. Російський рух набирив сили.

У січні 2008 р. Головне управління СБУ в АРК порушило проти активістів «Народного фронту» «Севастополь–Крим–Росія» С. Ключова і В. Подьячого кримінальну справу за ч. 1 ст. 110 Кримінального кодексу («посягання на територіальну цілісність і недоторканність України») за те, що вони публічно закликали приєднати Крим до Росії. Зокрема, Семен Ключов звернувся до Верховної Ради АРК з проханням прийняти декларацію про возз'єднання Криму з Росією і оголосити півострів територією, що знаходиться під юрисдикцією Російської Федерації [49].

За довго до старту президентської виборчої кампанії 2010 р. «Російський фронт Сергія Шувайникова» і Конгрес російських громад Криму висунули кандидатом у Президенти України С. Шувайникова, який обіцяв розширити повноваження Кримської

автономії, зробити російську мову офіційною і відновити у паспортах графу «національність», щоб кожен український росіянин мав документальне підтвердження свого етнічного походження [47].

Починаючи зсередини 2010р., у зв'язку з майбутніми виборами до Верховної Ради АРКрим та місцевих органів влади активізувалася діяльність Всекримського громадсько-політичного руху «Руська єдність», очолюваного С. Аксьоновим. Керівництво руху розглядало можливість участі у виборах за списками Політичної партії «Авангард» з наступною зміною її назви. У зв'язку з цим III позачерговий з'їзд партії (12 серпня 2010 р.) прийняв рішення про зміну назви партії на Політична партія «Руська Єдність», що дозволило руху «Руська єдність» набути всеукраїнського партійного статусу. Лідером партії було обрано С. Аксьонова. Зміна назви партії була зареєстрована Міністерством юстиції України на початку вересня 2010р. Партія змінила місцезнаходження центральних статутних органів – з м. Харкова на м. Сімферополь [50, с.439]. Серед першочергових завдань – прихід до влади «істинних патріотів Криму, захисників проросійської ідеї», надання російській мові статусу другої державної, здобуття Кримом економічної самодостатності, що мало стати «ключем до справжньої політичної автономії» [50, с.440].

Проросійські ідеї і надалі лобіювали ліві сили. У Криму у квітні 2009 р. було створено блок суспільно-політичних сил – «Блок Грача «За Новий Крим!» – на базі Кримської республіканської організації Комуністичної партії України і Політичної партії «Союз лівих сил». Метою діяльності було визначено «спільними зусиллями відстоювати конституційні права Автономної Республіки Крим і зупинити перетворення України в плацдарм для геополітичної експансії США» [51]. Планувалося проведення роботи з реалізації положень Конституції Криму шляхом звернення до вищого керівництва України та в міжнародні структури. У рамках «Блоку Грача» «За Новий Крим!» КПУ і Політична партія «Союз лівих сил» мали намір проводити спільні протестні акції проти військових навчань із залученням іноземних військовослужбовців [51]. Однак уже в червні 2010 р. Кримська республіканська організація «Союз лівих сил» заявила про вихід з «Блоку Грача «За новий Крим!». Причиною став заклик кримських комуністів до

опозиційних сил об'єднатися проти діючої коаліції у Верховній Раді автономії. Однією з передумов такого рішення було призначення лідера Політичної партії «Союз лівих сил» В. Волги у березні 2010 р. головою Державної комісії з регулювання ринків фінансових послуг України.

Перестала функціонувати і колись потужна Народно-демократична партія, яка втратила самостійний електоральний вплив, однак зберегла своє представництво в місцевих органах влади, у тому числі в Криму. Її місцеві структури стали основою для формування кримської республіканської організації партії «Єдиний центр». Очільником було обрано голову Севастопольської міської державної адміністрації С. Куніцина, який очолював Кримську організацію Народно-демократичної партії [52].

Підсумовуючи зазначимо, що політичні партії та їх регіональні відділення в Автономній Республіці Крим на різних етапах і в різних аспектах діяльності виступали як актори політичного процесу. Партії, в основному, інституціоналізували боротьбу між різними елітами за політичну владу і залишалися центральною ланкою виборчого процесу, а отже, процесу формування владних структур суспільства. Ідеологічний контекст виборчих кампаній упродовж 2004–2010 рр. втратив свою актуальність.

Спостерігалася тенденція до уніфікації партійних програм та нечіткість ідеологічної ідентифікації партій, наявність популістських тверджень у програмах та їх уніфікований характер. Усе це ускладнювало вибір електорату та не давало можливості виборцю оцінити ступінь виконання партіями своїх передвиборчих зобов'язань.

Електоральну підтримку Кримська регіональна організація ПАРТІЇ РЕГІОНІВ здобула загалом під час першого прем'єрства В. Януковича та президентської кампанії 2004 р., а також завдяки популярним у регіоні ідеям регіоналізму. Особливістю кримських виборців можна вважати реакцію на зовнішньополітичні курси кандидатів у Президенти: декларовані цілі на зближення з НАТО автоматично знижували популярність серед кримських виборців, і навпаки, курс на зближення з Росією здатний був привернути кримський електорат до кандидата. Низький рівень підтримки з боку електорату діяльності кримської влади і, насамперед, Верховної Ради АРК, де більшість мав спочатку Блок «За

Януковича!», а згодом – ПАРТІЯ РЕГІОНІВ, не перешкоджало їй мати найвищий рейтинг в автономії і упродовж виборчих кампаній 2006, 2007 рр. здобувати найбільшу кількість голосів. Головні месиджі виборчих кампанії практично не змінилися.

Виборчі процеси до центральних та місцевих органів влади АРК не були механізмом кристалізації дійсних устремлінь виборців, а виступали засобом легітимації тих чи інших елітних угруповань, що ставили свої інтереси вище інтересів регіональних спільнот.

Результати виборчих кампаній завжди значно відрізнялися від загальноукраїнських. З виборчими кампаніями пов'язуємо виникнення локальних політичних проєктів у Криму, пов'язаних з проросійськими політичними силами – Партія «Союз», Політична партія «Руська Єдність», Партії «Руський блок», – з метою розширення і/або збереження впливу на діяльність органів місцевого самоврядування.

Представники низки політичних сил маніпулювали свідомістю громадян Автономної Республіки Крим, висловлюючи деструктивні пропозиції федералізації України; возз'єднання Криму з Росією; розширення повноважень Кримської автономії; виступаючи за економічну автономію; за самостійну геополітичну стратегію розвитку Криму. Усі ці гасла, ідеї, пропозиції не дістали, на жаль, вчасної і належної оцінки. А як зазначав Джордж Орвелл: «Люди, які голосують за невдах, злодіїв, зрадників і шахраїв, не є їх жертвами. Вони співучасники...»....

1. Розкол КПУ – технологія чи ідеологія? 16.02.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vgolos.com.ua/articles/rozkol_kpu_tehnologiya_chy_ideologiya_106699.html?print

2. Держава, влада та громадянське суспільство у документах політичних партій України (кінець 1980 – перша половина 2011 рр.) / Керівник проєкту – М. С. Кармазіна; довідковий матеріал – Т. А. Бевз, М. С. Кармазіна; упорядники – Т. А. Бевз (координатор проєкту), Д. В. Веденєєв, П. П. Гай-Нижник, О. М. Любоєць, С. В. Полтавець, О. М. Собачко, В. Д. Яремчук. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011.

3. Литвиненко О. Вибори – 2006: портрети учасників на старті / О. Литвиненко, Ю. Якименко // Дзеркало тижня. – 2005. – 9 грудня.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/vibori-2006_portreti_uchasnikiv_na_starti.html

4. Самар В. Донецький Крим? До питання про практику партійного будівництва / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2004. – 6 лютого. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/donetskiy_krim_do_pitannya_pro_praktiku_partiynogo_budivnitsva.html

5. В Криму створена коаліція «Кримчани за Ющенко!». 06.08.2004 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/918648.html>

6. Пригула В. Розкол у проросійському русі в Криму – винні вибори? 31.08.2004 / В. Пригула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/919539.html>

7. Самар В. Тому що толерантний? / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2004. – 26 листопада. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/tomu_scho_tolerantniy.html

8. Самар В. Меджліс підтримає Тимошенко без НАТО і ЧФ? / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2009. – 11 грудня [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/medzhlis_pidtrimaie_timoshenko_bez_nato_i_chf.html

9. Самар В. Чи залишиться Крим літньою політичною столицею? / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2005. – 14 січня. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/chi_zalishitsya_krim_litnoyu_politichnoyu_stolitseyu.html

10. Самар В. Якщо такі друзі... / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2005. – 4 лютого [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/yakscho_taki_druzi.html

11. Самар В. ВсеСоюзний парламент / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2005. – 18 березня 2005, №10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/vsesoyuzniy_parlament.html

12. Евтюшкин И. Этапы становления Русской общины Крыма / И. Евтюшкин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ruscrimea.ru/cms/?go=mon&in=view&id=18>

13. Русский блок Севастополя. – 2006. – 11 августа.

14. Российская община Севастополя. – 2005. – №9.

15. В Криму Блоку Януковича не буде, тут створили Блок «За Януковича!» 19.12.2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/938083.html>

16. Дейч Б. Тема кримського референдуму могла б і не виникнути... / Борис Дейч // Дзеркало тижня. – 2006. – 10 березня. – №9 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/ARCHIVE/tema_krimskogo_referendumu_mogla_b_i_ne_viniknuti.html

17. Молодіжна альтернатива Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ya.org.ua/old/site_ie/memoirs/novost/nov_ma4.htm

18. Кириченко І. «Остов» Крим та його «віль» / І. Кириченко // Дзеркало тижня. – 2008. – 11 квітня. №14 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/ostov_krim_ta_yogo_vis.html

19. Притула В. «Кримський ярів» для України? Три тактики російської політики в Криму. 05.05.2009 /В. Притула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/1622062.html>

20. В Криму появився блок «За Януковича». 26.01.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://podrobnosti.ua/281334-v-krumu-pojavilsja-blok-za-janukovicha.html>

21. Лідер громадсько-патріотичного об'єднання «Російський фронт Сергія Шувайникова», депутат Верховної Ради Криму Сергій Шувайников відмовився балотуватися до кримського парламенту за списком «Російського об'єднаного блоку «Крим–Росія», другим номером якого він є. 26.02.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/940705.html>

22. Две хорошие новости из Крыма. 18.10.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://narodna.org.ua/news/2005/10/18/2329/>

23. Про створення виборчого блоку Куніцина оголосили в Криму. 16.12.2005 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/938023.html>

24. На прошлой неделе Крым посетила Наталия Витренко – лидер блока «Народная оппозиция» // Крымская правда. – 2006. – 4 февраля.

25. Наталия Витренко предложила Крыму новую Конституцию. 07.03.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rosbalt.ru/main/2006/03/07/246111.html>

26. ВО «Свобода» стурбовано ситуацією в Криму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.tiahnybok.info/dokumenty_zayava/dokument000469.html

27. Програма ВО «Свобода». Програма захисту українців [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://svoboda.org.ua/party/program/>

28. В Криму прихильники КПУ зірвали акцію, присвячену пам'яті жертв Голодомору. 13.11.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/645295-v-krimu-prihlniki-kpu-zirvali-akciju-prisvyachenu-pamyati-zhertv-golodomoru>

29. Центральна виборча комісія. Парламентські вибори 2006. Результати голосування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2006/w6p001>

30. Притула В. В Криму нарастають акції протесту проти фальсифікації результатів виборів до парламенту автономії. 29.03.2006 /В. Притула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/942147.html>

31. Притула В. Чого вартий Російський блок без Партії регіонів? 22.09.2009 / В. Притула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/1828620.html>

32. Стадник В. Автономна Республіка Крим. Порівняльний аналітичний звіт (2005–2006 рр.) / В. Стадник. – К., 2006.

33. Самар В. Перший територіальний... / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2007. – 12 жовтня. №38. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/pershiy_teritorialniy.html

34. Самар В. Штормове попередження / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2007. – 22 червня.

35. Аналіз розкладів політичних сил після парламентських виборів в Україні. 22.11.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vybory.org/articles/1221.html>

36. Придумали назву регіоналам, які стверджують, що до Партії регіонів не мають відношення, – УРА. 14.08.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://patent.net.ua/intellectus/inteligibilisation/wonders/1797/ua.html>

37. 19 тисяч двійників налічили «бютівці» в кримських списках. 24.09.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/24sep2007/phalsiphikazhiya.html>

38. Партії і блоки терміново змінюють своїх представників у виборчих комах. 26.09.2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.newsru.ua/ukraine/26sep2007/izbirkom.html>

39. Центральна виборча комісія. Позачергові парламентські вибори 2007 року. Результати голосування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2007/w6p001>

40. Бурковський П. Чи відкриє президент Янукович шлях до відокремлення Криму? / П. Бурковський. 26.01.2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2010/01/26/4668889/view_print/

41. Клименко А. Крим. Громадянська діагностика / А. Клименко // Дзеркало тижня. – 2008. – 17 жовтня. №39 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/krim_gromadyanska_diagnostika.html

42. Самар В. Доки грім не вдарив / В. Самар // Дзеркало тижня. – 2008. – 10 жовтня. – №38.

43. Всеукраїнське об'єднання «Свобода» виступає за скасування Кримської автономії. 29.06.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krym.svoboda.org.ua/news/documents/00025668/>

44. Звернення Всеукраїнського Об'єднання «Свобода» до всіх національно-патріотичних сил. 23–28.09.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krym.svoboda.org.ua/news/documents/00025828/>

45. Крымские татары назвали Волгу «предводителем психов» украинской политики. 13.03.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/403302-krymskie-tatary-nazvali-volgu-predvoditelem-psihov-ukrainskoj-politiki>

46. Кримські регіонали вимагають від «свого» спікера піти по-доброму. 14.09.2009 [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/krimski-regionali-vimagayut-vid-svogo-spikera-piti-po-dobromu.html>

47. Притула В. Проросійські організації Криму висувають свого претендента у Президенти України. 21.04.2009 / В. Притула [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/a/1613094.html>

48. Мальгин А. Русский Крым в посторанжевой Украине. Новые реали – старые проблемы / А. Мальгин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.diaspory.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=27:malgincrimea&catid=10:articles&Itemid=19

49. Сепаратистам в Крыму дали по 3 года. 11.03.2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://newsland.com/user/4296756234/content/separatistam-v-krymu-dali-po-3-goda/4141522>

50. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.) / Енциклопедичний довідник / За ред. М. Кармазіної. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С.439.

51. Грач и Волга объединились в блок «За Новый Крым». 11.04.2009 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://qha.com.ua/ru/politika/grach-i-volga-obedinilis-v-blok-za-novii-krim/44796/>

52. Кримський ЄЦ очолив Куніцин. 23.06.2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/krimskii-yets-ocholiv-kunitsin.html>